

پژوهش تحلیلی کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین

مقاله پژوهشی (صفحه ۲۰۴-۱۹۱)

حمید حسنعلی پور^۱، حسین صدیقیان^۲

۱- گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه زابل، زابل، ایران.

۲- گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)

DOI: 10.22077/NIA.2023.6216.1722

چکیده

آرامگاه امامزاده یحیی ورامین یکی از بناهای شاخص و معتبر دوره ایلخانی است. سابقاً در این بنا تزئینات گسترده‌ای به صورت گچ‌بری و کاشی‌کاری زرین‌فام وجود داشته که امروزه فقط گچ‌بری‌های آن باقی مانده است؛ اما کاشی‌های زرین‌فام آن از اواخر دوره قاجاریه به بعد، از پیکره بنا جدا شده و بتدریج وارد موزه‌ها یا مجموعه‌های مختلف خارجی شده‌اند. در این بنا سه گروه مختلف کاشی‌کاری زرین‌فام وجود داشته که شامل کاشی‌های محراب، سنگ قبر و کاشی‌های ستاره‌ای هستند. در ارتباط با کاشی‌های محراب و سنگ قبر اطلاعات زیادی در منابع مختلف منتشر شده اما هیچ مطالعه جامعی در مورد کاشی‌های ستاره‌ای شکل صورت نگرفته است. نظر به اینکه این کاشی‌ها در برخی موزه‌ها هم‌چون ارمیتاژ، از فراوانی زیادی برخوردار بوده، لازم بود که در پژوهش مستقلی به آنها پرداخته شود. در ارتباط با این کاشی‌ها دو پرسش مهم وجود دارد: اول اینکه شاخصه‌های مهم ظاهری و تزئینی این کاشی‌ها چیست؟ دوم اینکه سازنده یا سازندگان احتمالی این کاشی‌ها چه کسی یا کسانی بوده‌اند؟ بر همین اساس هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی و تحلیل ویژگی‌های ظاهری و تزئینی این کاشی‌ها است که با روش توصیفی - تحلیلی صورت پذیرفت. برای انجام پژوهش حاضر علاوه بر مطالعه منابع کتابخانه‌ای، از تصاویر و اطلاعات موجود در آرشیو موزه‌های مختلف خارجی نیز استفاده شده است. در نتیجه این پژوهش چنین مشخص شد که کاشی‌های ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی را می‌توان از جنبه‌هایی هم‌چون ابعاد، تنوع رنگ، نقوش و مضامین کتیبه‌ها، نسبت به سایر نمونه‌های مشابه در دیگر بناها، بسیار شاخص و منحصر به فرد دانست. این کاشی‌های طی یک بازه زمانی پنج ماهه و احتمالاً توسط علی بن محمد بن ابی‌طاهر در شهر کاشان ساخته شده و سپس برای اولین مرحله پوشش بنای امامزاده یحیی با کاشی زرین‌فام، مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: امامزاده یحیی، ورامین، کاشی زرین‌فام.

1- Email: Hasanaliipoor@uoz.ac.ir

2- Email: Sedighian.h@lu.ac.ir

۱. مقدمه

مرقد امامزاده یحیی امروزه در جانب جنوب شرقی شهر ورامین و در محله معروف به کهنه گل، قرار گرفته است (کیانی، ۱۳۶۸: ۲۴۰). سابق بر این، کهنه گل یکی از روستاهای مجاور ورامین و در فاصله یک کیلومتری آن بوده که با توسعه شهر، یکی از محلات آن شده است (قره چانلو، ۱۳۷۲: ۷۰). بنای امامزاده یحیی از آثار دوره ایلخانی محسوب می شود که با شماره ۱۹۹ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است (کیانی، ۱۳۸۷: ۸۵). با توجه به کتیبه های موجود بانی این بنا «ابومحمد حسن بن مرتضی بن حسن بن محمد بن ابی زید» بوده است (رکوعی، ۱۳۷۳: ۳۰۱). شخصیت مدفون در این بنا نیز احتمالاً «یحیی بن علی بن عبدالرحمن بن قاسم بن حسن بن زید» بوده است (جعفریان، ۱۳۷۶: ۱۲۲).

مهم ترین شاخصه بنای امامزاده یحیی ورامین، تزئینات گچ بری با تاریخ ۷۰۷ ه.ق و کاشی کاری زرین فام می باشد که امروزه تنها تزئینات گچ بری آن باقی مانده است (قره چانلو، ۱۳۷۲: ۷۲). در این بنا سه گروه مختلف کاشی زرین فام وجود داشته که شامل کاشی های محراب، کاشی های سنگ قبر و کاشی های ستاره ای شکل می شود. در ارتباط با کاشی های دو گروه اول مطالعاتی از جنبه های گوناگون صورت گرفته است؛ اما کمتر به کاشی های ستاره ای پرداخته شده است. این امر در حالی است که حتی امروزه بالغ بر ۴۰۰ قطعه کاشی شکسته یا سالم از این بنا در موزه ارمیتاژ موجود می باشد که در اطلاعات سامانه موزه اشاره ای به مکان شناسایی آنها نشده است؛ اما بر اساس مطالعات مقایسه ای نگارندگان، این کاشی ها به بنای امامزاده یحیی ورامین تعلق دارند. با توجه به این موارد، ضرورت داشت که در یک پژوهش مستقل تمامی این کاشی ها و نمونه های مشابه در موزه های دیگر مورد مطالعه قرار گرفته و جنبه های مختلف تزئینی و کتیبه نگاری آنها بررسی و تحلیل شوند. مهم ترین دلیل اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش در این است که با انجام آن، وضعیت بسیاری از کاشی های کاملاً مشابه در موزه های مختلف داخل یا خارج که مکان اصلی و اولیه قرارگیری آنها مشخص نیست مانند کاشی های موزه ارمیتاژ، روشن شده که این امر کمک بسیاری در مطالعات مقایسه ای پژوهش گران می کند.

با توجه به این موارد، دو پرسش مهم در ارتباط با پژوهش حاضر وجود دارد: اول اینکه شاخصه های مهم ظاهری و تزئینی این کاشی ها چیست که متفاوت به دیگر نمونه های مشابه باشد؟ دوم اینکه سازنده یا سازندگان احتمالی این کاشی ها چه کسی یا کسانی بوده اند؟ بر همین اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی و تحلیل ویژگی های ظاهری و محتوایی کاشی های ستاره ای امامزاده یحیی ورامین با تأکید بر نمونه های موزه ارمیتاژ است؛ هم چنین شناسایی سازنده یا سازندگان احتمالی این کاشی ها، دومین هدف پژوهش حاضر است. با توجه به این موارد در زیر ابتدا توضیحات مختصری در مورد چگونگی به یغما رفتن کاشی های این بنا و انواع مختلف این کاشی ها ارائه شده و سپس به شرح کاشی های ستاره ای شکل آن پرداخته می شود.

۲. روش پژوهش

مقاله حاضر از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته و به تجزیه و تحلیل آثار پرداخته است. شیوه گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات کتابخانه ای و اطلاعات موجود در موزه های مختلف داخلی یا خارجی مانند موزه ارمیتاژ است. بر همین اساس، ابتدا تمامی اطلاعات کتابخانه ای موجود در مورد این کاشی ها جمع آوری گردید. سپس با مراجعه به سایت موزه های مختلف داخل یا خارج، کاشی های زرین فام سالم یا شکسته مشابه با نمونه های امامزاده یحیی ورامین، جمع آوری و به بررسی ویژگی های ظاهری و خوانش کتیبه های آنها پرداخته شد. در نهایت با کنار هم گذاشتن تمامی اطلاعات به دست آمده از مطالعات کتابخانه ای و بررسی های مقایسه ای و ظاهری کاشی های شناسایی شده در موزه های مختلف، به تحلیل استدلالی این آثار پرداخته شد.

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه در زمینه کاشی های زرین فام ایران پیشینه ای بالغ بر ۱۳۰ ساله دارد (معتقدی، ۱۳۹۷: ۱۰). در این بازه زمانی در صدها کتاب و مقاله از جنبه های گوناگون به بررسی این کاشی ها پرداخته شده است. گروهی از این کاشی ها که سابقاً در بنای امامزاده یحیی ورامین قرار داشتند، نیز از این جنبه

است که ابتدا توضیحاتی در مورد چگونگی به غارت رفتن این آثار و ورود آنها به موزه‌ها و مجموعه‌های خارجی بیان گردد. با توجه به اطلاعات منتشر شده موجود در منابع تاریخی، ظاهراً در طول دوره قاجاریه بازار خرید اشیاء باستانی ایران توسط اروپائیان بسیار رونق داشت. در این میان اروپائیان حتی به کاشی‌های زرین‌فام نیز توجه ویژه‌ای داشتند. بر همین اساس افرادی هم‌چون «خواجه عبدالکریم تاجر کلدانی» نیز در تهران دوره مظفرالدین شاه قاجار، اقدام به خرید کاشی‌های زرین‌فام و عرضه آنها به اروپائیان می‌کردند (سپهر، ۱۳۸۶: ۴۶۶). این بازار پر زرق و برق، بلای جان کاشی‌های زرین‌فام امامزاده یحیی ورامین نیز شد؛ به‌گونه‌ای که در همین بازه زمانی و احتمالاً طی دو یا چند نوبت مختلف، رفته‌رفته کاشی‌های این بنا از جای اصلی خود جدا شده و در بازار تهران یا پاریس به حراج گذاشته شدند. در همین ارتباط «دالمانی»^۲ که حدود سال ۱۹۰۷ از ایران بازدید داشته، چنین بیان می‌کند که یکی از وزرای مظفرالدین‌شاه، بخشی از کاشی‌های این بنا را از جای خود کنده و برای فروش در چند صندوق مخفیانه به پاریس می‌برد (دالمانی، ۱۳۷۸: ۶۱۴).

همان‌طور که بیان گردید، احتمالاً این کاشی‌ها طی چند بازه زمانی مختلف از پیکره بنا شده‌اند. احتمالاً مرحله اول به غارت رفتن این کاشی‌ها در بازه زمانی سال‌های ۱۸۲۸ تا ۱۸۷۶ و توسط افرادی هم‌چون مرداک اسمیت^۳، ریچارد و نیکولاس^۴ بوده است؛ چرا که در اطلاعات موجود برخی موزه‌ها یا مجموعه‌ها مانند مجموعه گادمن^۵ موزه بریتانیا، اشاره به خریداری این کاشی‌ها در این بازه زمانی و از این افراد شده است (Masuya, 2000: 44 & 45). احتمالاً بیشتر این کاشی‌ها را قطعات مختلف ستاره‌ای شکل تشکیل می‌دادند؛ چرا که حداقل کاشی‌های محراب و سنگ قبر بنا تا سال ۱۸۸۱ در جای خود قرار داشتند. در همین ارتباط باید به این نکته اشاره شود که «ژان دیولافوا»^۶ در این سال از بنای امامزاده یحیی بازدید به عمل آورده و به محراب زرین‌فام آن اشاره کرده که تا آن تاریخ در بنا وجود داشته است؛ اما ایشان به این نکته هم اشاره می‌کند که در زمان بازدید از بنا، بخشی از کاشی‌های زرین‌فام آن از بنا جدا شده و در تهران فروخته شده بودند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۵۸ و ۱۵۹). تقریباً همین

بی‌تأثیر نبوده‌اند؛ چرا که در کتب و مقالات مختلف به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم اشاراتی به بخشی از این آثار شده است. به‌عنوان نمونه افرادی هم‌چون «کراچکوفس‌کایا» در پژوهش مستقلی کاشی‌های زرین‌فام این بنا را مورد مطالعه قرار داده است (Kratchkowskaya, 1935)؛ اما در این پژوهش کمتر به کاشی‌های ستاره‌ای آن پرداخته شده است. تقریباً مشابه این پژوهش اما مبسوط‌تر و جدیدتر توسط «فرخ‌فر و زهدی» صورت پذیرفته است (۱۳۹۷). در این دو پژوهش عمدتاً به بررسی و مطالعه کاشی‌های زرین‌فام محراب و پوشش قبر بنای امامزاده یحیی ورامین پرداخته‌اند و چندان توجهی به کاشی‌های ستاره‌ای آن نکرده‌اند. «قره‌چانلو» نیز در پژوهشی مبسوط که به بررسی آثار باستانی ورامین پرداخته، اشارات اجمالی به این بنا می‌کند اما توضیحات چندانی در مورد کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای آن ارائه نمی‌دهد (قره‌چانلو، ۱۳۵۳: ۵۵ - ۵۹). ایشان نیز عمدتاً در مورد خود بنای امامزاده یحیی ورامین و کاشی‌های محرابی آن سخن گفته‌اند اما بجز یک اشاره اجمالی به کاشی‌های ستاره‌ای بنا، سخن چندان دیگری در مورد آن بیان نکرده‌اند. مشابه همین اشارات را می‌توان در پژوهش‌های مشابه دیگر نیز ملاحظه کرد (رضوان، ۱۳۸۵: ۱۸۳ - ۱۸۴ و رجعی، ۱۳۷۱: ۱۸۰ - ۱۸۲). علاوه بر این، در کتب مختلفی که به بحث در مورد آثار معماری، سفالگری یا هنرهای دوران اسلامی ایران پرداخته‌اند نیز کمابیش اطلاعاتی به‌طور مختصر در مورد کاشی‌های زرین‌فام این بنا، به‌ویژه کاشی‌های محرابی و پوشش قبر آن ارائه شده است.^۱ آنچه که از بررسی این منابع در مورد کاشی‌های ستاره‌ای به‌دست آمد، بیشتر در مورد تاریخ ساخت آنها که البته ناقص بوده، ابعاد و اندازه و نیز معرفی برخی نمونه‌های موجود در موزه‌های گوناگون، بوده است. این در حالی است که در پژوهش حاضر، صرفاً بر خود کاشی‌های ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی تأکید شده که از این امر کاملاً متفاوت با پژوهش‌های دیگر است.

۴. کاشی‌های زرین‌فام بنای امامزاده یحیی

قبل از آنکه اشارات مختصری در مورد انواع مختلف کاشی زرین‌فام به‌کار رفته در بنای امامزاده یحیی ورامین شود، لازم

محراب زرین‌فام این بنا، تاریخ ساخت «شعبان ۶۶۳.ق» دارد که توسط «علی بن محمد بن ابی‌طاهر»^۸ ساخته شده است (زهدی و فرخ‌فر، ۱۳۹۷: ۱۴؛ بهرمان، ۱۴۰۰: ۶۰ و Dimand, 1941: 72). این محراب بزرگ‌ترین محراب زرین‌فام شناخته شده در ایران و در عین حال استادانه‌ترین کار علی بن محمد بوده است (واتسون، ۱۳۹۰: ۱۷۸). از این هنرمند تاکنون چند محراب یا کاشی زرین‌فام امضادار باقی مانده است که از آن جمله می‌توان به محراب زرین‌فام امامزاده احمد قم با تاریخ ۶۶۳.ق و بخشی از کاشی‌کاری زرین‌فام حرم حضرت معصومه (س) اشاره کرد (بلر، ۱۳۹۱: ۳۹۴؛ بهرمان، ۱۴۰۰: ۶۳ و قانونی و صادقی مهر، ۱۳۹۶: ۹۲). هم‌چنین محراب زرین‌فام حرم امام علی (ع) در شهر نجف نیز تشابه بسیاری با نمونه امامزاده یحیی دارد که احتمالاً این اثر نیز توسط علی بن محمد ساخته شده است (Age-Uglo, 1935: 129). در پایان این قسمت لازم به ذکر است که امروزه محراب امامزاده یحیی در موزه اسلامی شانگری ۹۷ آمریکا نگهداری می‌شود (زهدی و فرخ‌فر، ۱۳۹۷: ۱۴ و بهرمان، ۱۴۰۰: ۶۰؛ (تصویر ۲).

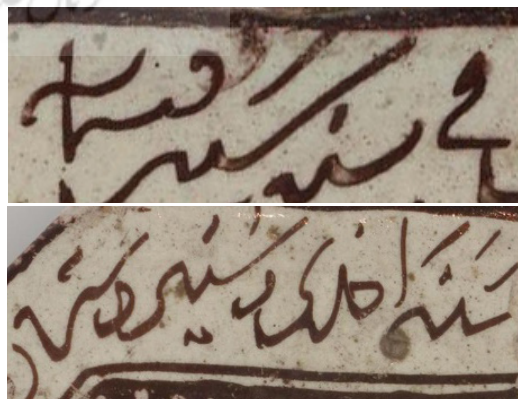

تصاویر ۲-۳: محراب زرین‌فام بنای امامزاده یحیی ورامین، موزه شانگری لا (شماره اثر: ۴۸,۳۲۷)؛ (منبع: URL.1) در سمت راست و سنگ قبر آرامگاه امامزاده یحیی ورامین، موزه ارمیتاژ (شماره اثر: HIP-1594)؛ (منبع: URL. 2) در سمت چپ

سنگ قبر زرین‌فام محرابی‌شکل بنای امامزاده یحیی نیز که امروزه در موزه ارمیتاژ روسیه نگهداری می‌شود، در سال

اشارات مختصر توسط هیدن^۷ نیز بیان شده که در سال ۱۸۸۶ از بنا دیدن کرده بود (هیدن، ۲۵۳۵: ۱۶۸). ظاهراً محراب زرین‌فام بنا نیز بین سال‌های ۱۸۸۶ تا ۱۹۰۰ از پیکره بنا جدا شده و در پاریس به حراج گذاشته شد (Masuya, 2000: 45). احتمالاً این کار توسط یکی از وزرای مظفرالدین شاه صورت پذیرفت که در مطالب پیش‌گفته بدان اشاره شد. علاوه بر این در سال ۱۹۰۱ نیز کاشی‌های دیگری از این بنا به‌وسیله موزه استیگلیتز روسیه خریداری شدند که بعدها به موزه ارمیتاژ انتقال پیدا کردند (Masuya, 2000: 45). با توجه به این موارد چنین مشخص می‌شود که روند غارت کاشی‌های زرین‌فام این بنا به‌صورت تدریجی و طی چند دهه صورت پذیرفته است؛ به نحوی که امروزه و با توجه به منابع منتشر شده موجود، این کاشی‌ها در بیش از ۲۴ موزه یا مجموعه مختلف خارج از کشور پراکنده شده‌اند (بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۴ - ۲۵؛ دیماندا، ۱۳۸۳: ۱۹۰ و پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۹۰۳ و ۱۹۰۴).

در این بنا سه گروه مختلف کاشی زرین‌فام وجود داشته است: گروه اول کاشی‌های ستاره‌ای‌شکل هشت‌گوشه یا چلیپایی با تاریخ ساخت ۶۶۰ و ۶۶۱.ق که در بخش بعدی بدان اشاره خواهد شد (تصویر ۱)؛ گروه دوم کاشی‌های زرین‌فام محراب با تاریخ ساخت شعبان ۶۶۳.ق و گروه سوم کاشی‌های زرین‌فام سنگ قبر با تاریخ ساخت ۷۰۴.ق. بر همین اساس چنین مشخص می‌شود که ابتدا کاشی‌های ستاره‌ای‌شکل بنا در قسمت‌هایی هم‌چون ازاره فضای داخلی آرامگاه به‌کار رفته‌اند؛ سپس محراب و در نهایت چند دهه بعد پوشش سنگ قبر نیز با استفاده از این کاشی‌ها، به بنا اضافه شده است.

تصویر ۱: تاریخ‌های به‌کار رفته در کاشی‌های چلیپایی امامزاده یحیی ورامین؛ تاریخ ۶۶۰.ق در سمت راست و ۶۶۱.ق در سمت چپ (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تصویر ۴: نمونه‌هایی از قطعات کاشی زرین‌فام موزة ارمیتاژ که احتمالاً متعلق به بنای امامزاده یحیی ورامین باشند (منبع: URL. 5؛ چیدمان تصاویر توسط نگارندگان، ۱۴۰۲)

کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین از یک جنبه کاملاً شاخص بوده و با نمونه‌های مشابه در سایر ابنیه متفاوت هستند و آن ابعاد آنها است. ابعاد کلی این کاشی‌ها 31×31 سانتی‌متر است (Masuya, 2000: 44)؛ در حالی که معمولاً کاشی‌های ستاره‌ای شکل زرین‌فام در ایران ابعاد 21×21 سانتی‌متر یا بعضاً کوچک‌تر دارند (قوچانی، ۱۳۹۷: ۱۰). بدین سبب از لحاظ اندازه این کاشی‌ها کاملاً شاخص و متفاوت با نمونه‌های مشابه دیگر هستند. نکته دیگری که در ارتباط با این کاشی‌ها باید بیان شود آن است که تمامی نقوش به کار رفته در آنها به صورت تک‌رنگ زرین یا طلایی بوده و هیچ رنگ دیگری هم‌چون فیروزه‌ای یا لاجوردی، در آنها استفاده نشده است؛ موضوعی که عملاً در بسیاری از کاشی‌های مشابه دیگر کمتر به چشم می‌خورد.

با توجه به ماده تاریخ‌های مطالعه شده این کاشی‌ها، چنین به نظر می‌رسد که سازنده آنها در یک بازه زمانی پنج ماهه از ذی‌الحجه سال ۱۰۶۶۰ ق/ آبان ۱۰۶۴۱ ش لغایت ربیع‌الآخر ۱۰۶۶۱ ق/ اسفند ۱۰۶۴۱ ش، این آثار را تولید کرده است (جدول ۱). البته در برخی منابع به اشتباه سه ماه ذی‌الحجه تا صفر برای تولید این کاشی‌ها در نظر گرفته شده است (Watson, 1977: 183). در این میان کاشی‌های با تاریخ ماه صفر، از پراکندگی آماری بیشتری نسبت به ماه‌های دیگر برخوردار بودند. نکته دیگری در ارتباط با ماده تاریخ‌های شناسایی شده در این کاشی‌ها، وجود شش نحوه نگارش مختلف برخی از کلمات در قبل از تاریخ اصلی است که شامل این موارد می‌شود: سنه؛ فی {اسم ماه عربی} سنه؛ فی شهور {اسم ماه عربی} سنه؛ فی شهور؛ بتاریخ ماه و بتاریخ ماه سنه.

۷۰۴ ه.ق و توسط «یوسف بن علی بن محمد» و با همکاری شخصی به نام «علی بن احمد» ساخته شده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۰؛ بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۵ و Kratchkowskaya, 1935: 132). با توجه به نام سازنده و تاریخ ساخت، چنین مشخص می‌شود که این اثر، توسط یوسف فرزند علی بن محمد و در چند دهه بعد ساخته شده است (تصویر ۳). این پوشش محراب‌مانند از لحاظ فرم و تزئینات تا حدودی مشابه محراب زرین‌فام رواق بالاسر قدم‌گاه حرم امام‌رضا (ع) به تاریخ ۱۰۶۴۰ ه.ق است. اما تشابه بسیاری با محراب زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر قم با تاریخ ۷۱۳ ه.ق دارد که توسط خود یوسف ساخته شده است (آبیار، ۱۳۸۱: ۷۶؛ کفیلی، ۱۳۹۲: ۱۷؛ کفیلی، ۱۳۹۲: ۹۲؛ روح‌فر و همکاران، ۱۴۳۱: ۸؛ بهرمان، ۱۴۰۰: ۶۰ و Donalson, 1935: 120).

۵. کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی

در بنای امامزاده یحیی، بجز کاشی‌های مرتبط با محراب و سنگ قبر بنا، تعداد زیادی کاشی‌های ستاره‌ای شکل وجود داشته که امروزه در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف پراکنده شده‌اند. به‌عنوان نمونه در موزة بریتانیایی بالغ بر ۲۰ کاشی کامل و در موزة ویکتوریا و آلبرت بالغ بر ۱۵ عدد از کاشی‌های سالم این بنا موجود است (منبع: URL. 3 & 4). در این میان موزة ارمیتاژ بیشترین تعداد این کاشی‌ها را نگهداری می‌کند که بالغ بر ۴۰۰ عدد هستند؛ اما بیشتر این کاشی‌ها در اصل قطعات شکسته بوده و بخش کوچکی از یک کاشی کامل هستند (URL. 5)؛ از این روی احتمال داده می‌شود که بخشی از این قطعات در اصل مرتبط با یک کاشی بوده باشند. این کاشی‌ها به دو شکل هشت‌گوشه و چهارگوشه چلیپایی ساخته شده‌اند که در ترکیب با هم و در پوشش بنا استفاده می‌شدند (تصویر ۴). در وب‌سایت موزه، مکان اصلی این کاشی‌ها مشخص نیست؛ با توجه به ویژگی‌ها و دلایلی که در زیر بدان اشاره خواهد شد، احتمالاً تمامی این کاشی‌ها متعلق به بنای امامزاده یحیی ورامین هستند.

جدول ۱: اسامی پنج ماه شناسایی شده روی کاشی‌های بنای امامزاده یحیی ورامین (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

	
فی محرم سنه احدی و ستین و ستمائه	ذی الحجه سنه ستین و ستمائه
	
فی ربیع الاول ...	فی صفر سنه احدی و ستین و ستمائه
	
فی ربیع الآخر سنه احدی و ستین و ستمائه	

گیاهی یا اسلیمی دیده می‌شود که در زیر بدان پرداخته می‌شود.

با توجه به مطالعه‌ای که روی کاشی‌های زرین‌فام موزه ارمیثاژ صورت گرفت و بررسی نمونه‌های مشابه در برخی موزه‌های خارجی دیگر هم‌چون بریتیش موزیوم، آشمولین و ویکتوریا و آلبرت، حداقل ۲۰ سوره قرآن شناسایی شد که در نگارش کتیبه‌های این آثار استفاده شده است. در این میان برخی سوره‌های قرآن هم‌چون حمد، اخلاص، ناس، قدر و نیز برخی آیات سوره‌های کهف، طلاق، یاسین و برخی آیات معروف هم‌چون آیه‌الکرسی (آیه ۲۵۵ سوره بقره)، از بیشترین فراوانی در این کاشی‌ها برخوردار بودند. علاوه بر این روی برخی کاشی‌ها، از دو یا سه سوره قرآن که تعداد آیات اندکی دارند، استفاده شده است؛ مانند استفاده هم‌زمان سوره‌های حمد و اخلاص یا حمد و ناس. مهم‌ترین موضوعاتی که در این سوره‌ها و آیات بدان اشاره شده می‌توان به ستایش و پرستش پروردگار یکتا، روز قیامت و عذاب الهی، آفرینش، ایمان به خدا و رسول و نیز جایگاه و اهمیت قرآن کریم، اشاره کرد؛ موضوعی که تقریباً در بیشتر کتیبه‌های مذهبی کاشی‌های زرین‌فام در سایر بناها نیز ملاحظه می‌گردد (امیری و همکاران، ۱۴۰۰). در جدول شماره ۲، به سوره‌ها و آیات قرآن و فراوانی آنها در نمونه‌های مطالعه شده، پرداخته شده است (جدول ۲).

بر خلاف محراب‌های زرین‌فام، روی هیچ یک از کاشی‌های ستاره‌ای این بنا، نام سازنده و به‌ویژه احتمالاً نام «علی بن محمد بن ابی‌طاهر» دیده نمی‌شود. این موضوع را حتی می‌توان در نمونه‌های مشابه دیگر شناسایی شده در سایر ابنیه این دوره نیز ملاحظه کرد؛ به نحوی که تنها یک کاشی هشت‌گوشه در حرم امام رضا (ع) شناسایی شده که روی آن نام «علی» دیده می‌شود که احتمال داده می‌شود مرتبط با همین شخصیت باشد (قوچانی، ۱۳۹۷: ۶۲). بجز این مورد، در سایر ابنیه و کاشی‌های ستاره‌ای شکل مطالعه شده نیز چنین امضایی از این شخص دیده نشد.

این کاشی‌ها علاوه بر ابعاد، یک ویژگی شاخص دیگر نیز دارند و آن این است که هیچ تصویر انسانی، حیوانی و حتی اساطیری روی این کاشی‌ها به کار نرفته است. این در حالی است که در کاشی‌کاری برخی بناهای مذهبی مشابه از تصاویر جانوری نیز استفاده شده است. به‌عنوان نمونه می‌توان به کاربرد گسترده نقوش جانوری روی کاشی‌های زرین‌فام امامزاده جعفر دامغان با تاریخ ۶۶۵ ه.ق و امامزاده علی بن جعفر قم با تاریخ ۶۶۵ تا ۷۳۸ ه.ق، اشاره کرد (بهدانی و خزائی، ۱۳۹۹؛ موسوی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۲؛ عرب، ۱۳۸۱: ۱۵۱ و روح‌فر و همکاران، ۱۴۳۱: ۴). لازم به ذکر است که در کاشی‌های زرین‌فام امامزاده یحیی صرفاً کتیبه‌هایی مذهبی به خط نسخ و نقوش

جدول ۲: تعداد آیات یا سوره‌های قرآن شناسایی شده در کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین با تأکید بر نمونه‌های موزه ارمنیتاز (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تعداد کاشی‌های شناسایی شده	آیات یا سوره‌ها	تعداد کاشی‌های شناسایی شده	آیات یا سوره‌ها
۱	اخلاص و آیه ۲۵۵ بقره	۱۴۰	سوره حمد
۱	آیات ۱ تا ۴ جمعه		آیه ۲۵۵ بقره ۷۵
۱	آیات ۱ تا ۶ فتح	۴۰	حمد و سوره
۱	آیات ۱۲ تا ۱۵ فتح	۳۵	اخلاص
۱	آیه ۱۹ کهف	۲۰	آیات ۱ تا ۱۰ کهف
۱	آیات ۳۱ تا ۳۴ بقره	۱۹	ناس
۱	آیات ۳۸ و ۳۹ بقره	۱۳	آیات ۱ تا ۵ طلاق
۱	آیه ۱۶۴ بقره	۱۰	حمد و ناس
۱	آیات ۵۶ و ۵۷ احزاب	۱۰	قدر
۱	آیه ۹ اسرا	۷	اخلاص و آیات ۱ تا ۴ کهف
۱	قدر و آیه ۲۵۵ بقره	۶	فلق
۱	حمد و آیه ۳ طلاق	۸	آیات ۲۶ تا ۲۹ آل عمران
۱	حمد و آیه ۷۸ اسرا	۵	یاسین
۱	حمد، اخلاص و آیات یک تا ۳ کهف	۷	آیه ۲۸۵ بقره
۱	حمد، اخلاص و کوثر	۶	کافرون
۲	حمد، اخلاص و ناس	۴	آیات ۷۸ تا ۸۰ اسرا
۱	حمد و قدر	۳	آیات ۱ تا ۸ انسان
۱	حمد و کافرون	۳	آیات ۱۹۰ تا ۱۹۳ آل عمران
۱	اعلی	۳	حمد و فلق
۱	فلق، فیل و قدر	۲	آیات ۱ تا ۱۰ اعلی
۱	فلق، کافرون و اخلاص	۲	تکاثر
۱	فلق و تکاثر	۲	حمد و آیه اول کهف
۱	اخلاص و آیات ۱ تا ۴ طلاق	۲	اخلاص و ناس
۱	حمد و آیه ۱۱۰ کهف	۲	ناس و قدر

رفته است)؛ «صدق الله العظيم و صدق الرسول الكريم و نحن علی ذالک من الشاهدین» (بیشتر بعد از سوره اخلاص به کار رفته است)؛ «لا حول و لا قوه إلا بالله العظیم»؛ «سبحان الله و الحمد لله و لا اله إلا الله و الله أكبر و لا حول و لا قوه الا بالله»؛ «سبحان الله العظیم و بحمده»؛ «سبحان الله العظیم و بحمده رحمتک علی الله».

علاوه بر تزئینات کتیبه‌دار، روی کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی، نقوش متنوعی به شیوه گیاهی یا اسلیمی به کار رفته که برخی از نقوش عملاً در بسیاری از

علاوه بر آیات قرآن، در نوشته‌های روی کاشی‌هایی که هنوز اندکی جای خالی در مسیر کتیبه دارند، معمولاً برخی جملات معترضه نیز به کار می‌رود تا متن کتیبه بتواند سرتاسر محیط پیرامون کاشی را در بر بگیرد. جملات معترضه‌ای که در کتیبه‌های کاشی ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی مورد شناسایی قرار گرفتند، شامل این موارد است: «حسبنا الله و نعم الوکیل نعم المولی و نعم النصیر»؛ «فالله خیر حافظا و هو أرحم الراحمین»؛ «صدق {الله} العظیم»؛ «صدق الله العظیم و صدق الرسول» (بیشتر بعد از سوره اخلاص به کار

تصویر ۶: شاخص‌ترین نقوش به‌کار رفته در کاشی‌های هشت‌گوشه بنای امامزاده یحیی (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

کاشی‌های هشت‌گوشه به نسبت نمونه‌های چلیپایی شکل از تنوع نقش‌پردازی بیشتری برخوردار هستند. اما عملاً برخی از نقوش به‌کار رفته در این کاشی‌ها را می‌توان در نمونه‌های چلیپایی نیز ملاحظه کرد. به‌عنوان نمونه نقوش به‌کار رفته در کاشی‌های چلیپایی شماره ۵، ۱۰ و ۱۱ از شکل ۳ عملاً در تعدادی از نمونه‌های هشت‌گوشه تکرار شده است. علاوه بر این، با وجود تنوع فراوان نقوش به‌کار رفته در این کاشی‌ها، تعداد ۹ نقش مختلف مورد شناسایی قرار گرفت که در بسیاری از این کاشی‌ها به‌کار رفته است (تصویر ۶). در این میان، تمامی این نقوش از ترکیب تزئینات گیاهی، اسلیمی یا هندسی شکل گرفته‌اند، اما بعضاً و به‌ندرت نقش دو یا سه ماهی بسیار کوچک نیز در گوشه برخی کاشی‌ها دیده می‌شود (نقش ۶ از تصویر ۶). تقریباً مشابه این کاشی‌ها اما با ابعاد کوچک‌تر در موزه متروپولیتن وجود دارند که تاریخ ساخت آنها ۶۶۳ ه.ق است (URL.6)؛ (تصویر ۷). نظر به اینکه نقوش این کاشی‌ها تشابه زیادی با نمونه امامزاده یحیی دارند و نیز این قطعات نیز به شیوه تک‌رنگ زرین ساخته شده‌اند، احتمال دارد که توسط یک سازنده ساخته شده باشند؛ هر چند که اندازه کوچک‌تری نسبت به نمونه‌های امامزاده یحیی دارند. بنایی که این کاشی‌ها در آن به‌کار رفته بودند نیز مشخص نیست (Grube, 1962: fig3؛ Carboni و Watson, 1985: 191)

کاشی‌ها تکرار شده‌اند. در این میان تکرار یک نقش خاص گیاهی یا اسلیمی روی کاشی‌های چلیپایی شکل بیشتر از نمونه‌های هشت‌گوشه است. بر همین اساس باید به این نکته اشاره شود که در بررسی صورت گرفته روی کاشی‌های چلیپایی شکل این بنا، حداقل ۱۲ نقش مختلف گیاهی و اسلیمی مورد شناسایی قرار گرفت که در تصویر ۴ مشخص شده‌اند. در میان این نقوش حداقل شش نقش از فراوانی بیشتری نسبت به باقی نمونه‌ها برخوردار هستند (سه ردیف اول تصویر ۵). در پیرامون این نقوش نیز از طرح‌های بسیار کوچک نقطه‌ای، هلالی یا ویرگولی شکل به‌عنوان عناصر پرکننده طرح استفاده شده است. این شیوه پرکننده نقش، یکی از نشانه‌های شاخص سبک کاشی‌کاری کاشان در تولید سفال و کاشی زرین‌فام طی قرون ۶ تا ۸ ه.ق است (Pope, 1939: 1594 و Ettinghausen, 1936: 45). معمولاً در وسط این کاشی‌ها نیز برای اینکه برخی نقوش تکرار شوند به یک مرکز منتهی شده و از یک‌دیگر به نحوی تفکیک شوند، از نقوشی هم‌چون گل چهار برگ یا نقش ضربدری شکل استفاده کرده‌اند؛ موضوعی که تقریباً در بیشتر کاشی‌های چلیپایی مطالعه شده این بنا ملاحظه گردید.

تصویر ۷: انواع نقوش گیاهی به‌کار رفته در کاشی‌های چلیپایی شکل بنای امامزاده یحیی (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

ابوطاهر و ابوزید است که در تولید کاشی زرین فام کاشان شناخته شده بوده‌اند (کریمی، ۱۳۷۲ الف؛ همان، ۱۳۷۲ ب). کاشی‌های زرین فام ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین از لحاظ اندازه در نمونه‌های مشابه خود، بزرگ‌ترین ابعاد را دارند که خود یک شاخصه متمایز محسوب می‌شود. این کاشی‌ها دو ویژگی دیگر نیز دارند که در نمونه‌های مشابه نیز کمتر به کار رفته است: اول اینکه صرفاً از تکرنگ طلایی برای نقش‌پردازی آنها استفاده شده است؛ دوم اینکه هیچ‌گونه نقش جانوری یا اساطیری روی آنها به کار نرفته است. این عوامل و نیز وجود کتیبه‌های تاریخ‌دار ۶۶۰ و ۶۶۱ ه.ق که در پنج ماه ذی‌الحجه تا ربیع‌الآهر/ آبان تا اسفند تولید شده بودند، نیز از جمله شاخص‌های دیگر این کاشی‌ها محسوب می‌شود.

در این کاشی‌ها که به دو شیوه ستاره‌ای شکل هشت‌گوشه و چلیپایی ساخته شده بودند، انواع مختلف نقوش گیاهی و اسلیمی به کار رفته است. با توجه به مطالعات صورت گرفته، ۱۲ نقش پرکاربرد در کاشی‌های چلیپایی و ۹ نقش در کاشی‌های هشت‌گوشه شناسایی شد که بعضاً نقوش به کار رفته در این دو نوع کاشی، با یکدیگر تشابه دارند. تنها نمونه‌های مشابه با نقوش این کاشی‌ها را می‌توان در نمونه‌های موجود در موزه متروپولیتن ملاحظه کرد که ابعاد کوچک‌تری داشته، اما مکان به‌کارگیری آنها مشخص نیست.

بخش دیگری از نقوش به کار رفته در این کاشی‌ها را کتیبه‌های مختلف مذهبی به زبان عربی تشکیل می‌دهد که صرفاً شامل آیاتی از قرآن کریم هستند. از این روی، بر خلاف بسیاری از نمونه‌های مشابه که بعضاً اشعار فارسی نیز در آنها به کار رفته، کاشی‌های ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی، متفاوت هستند. البته برخی جملات کوتاه مذهبی مانند «حسبنا الله و نعم الوکیل نعم المولی و نعم النصیر»، نیز در این کاشی‌ها به کار رفته که بیشتر به‌عنوان عنصر پرکننده متن محسوب می‌شوند تا یک عنصر نوشتاری مستقل؛ چرا که تماماً در انتهای برخی آیات یا سوره‌های قرآن کریم به کار رفته‌اند که حجم آنها از لحاظ نوشتاری کمتر بوده است مانند سوره اخلاص. در میان سوره‌های شناسایی شده در این کاشی‌ها، سوره حمد و اخلاص و نیز آیه معروف به آیه‌الکرسی از بیشترین فراوانی نوشته‌های قرآن در این کاشی‌ها برخوردار بوده است. البته سوره‌هایی

(Masuya, 1993: 16 &) بدین سبب نمی‌توان بیان کرد که این کاشی‌ها در گذشته و در چه بنایی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. بجز این مورد، کاشی‌های ستاره‌ای شکل شناخته شده در سایر ابنیه، تشابه چندانی از لحاظ نقوش تزئینی با نمونه‌های امامزاده یحیی ندارند؛ از این روی در پژوهش حاضر مطالعه مقایسه‌ای با آنها صورت نگرفته است.

تصویر ۷: کاشی‌های زرین فام موزه متروپولیتن با تاریخ ساخت رمضان ۶۶۳ ه.ق، احتمالاً تولید کاشان (URL. 2)

۶. تحلیل

بنای امامزاده یحیی ورامین به دلیل برخورداری از تزئینات گسترده کاشی زرین فام، از جمله آثار شناخته شده دوره ایلخانی در ایران، محسوب می‌شود؛ هر چند که امروزه اثری از این کاشی‌ها در بنا نیست. در این بنا سه گروه مختلف کاشی زرین فام به کار رفته بود که با توجه به کتیبه‌های تاریخ‌دار موجود در آنها، طی سه دوره زمانی گوناگون در بنا به کار رفته‌اند. در اولین مرحله، کاشی‌های ستاره‌ای شکل هشت‌پر به بدنه داخلی بنا اضافه شده است؛ سپس محراب و در نهایت پوشش کاشی‌کاری شده سنگ قبر، نیز در فضای داخلی آرامگاه اضافه شده است. با توجه به این موارد، دو پرسش مهم در ارتباط با پژوهش حاضر در نظر گرفته شد: اول اینکه شاخصه‌های مهم ظاهری و تزئینی این کاشی‌ها چیست که متفاوت به دیگر نمونه‌های مشابه باشد؟ دوم اینکه سازنده یا سازندگان احتمالی این کاشی‌ها چه کسی یا کسانی بوده‌اند؟ با توجه به این پرسش‌ها فرض بر این بود که ویژگی‌های ظاهری و تزئینی این کاشی‌ها تا حد زیادی مشابه با سایر نمونه‌های تولیدی کاشان بوده و تنها تفاوت آنها در تاریخ ساخت این آثار بوده است. هم‌چنین سازنده آنها احتمالاً از خانواده‌های

شود سازنده کاشی‌های ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی ورامین در اصل شخص «علی بن محمد بن ابی‌طاهر» بوده است یا اینکه کاشی‌ها در کارگاه ایشان ساخته شده باشند.

تصویر ۸: نقش گیاهی دو بخشی به کار رفته در محراب زرین‌فام بنای امامزاده یحیی در سمت راست (URL.1) و دو نمونه نقش مشابه در کاشی‌های ستاره‌ای شکل این بنا در سمت چپ (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تصویر ۹: نقش اسلیمی به کار رفته در محراب زرین‌فام بنای امامزاده یحیی در سمت راست (URL.1) و نمونه مشابه در کاشی‌های ستاره‌ای شکل این بنا در سمت چپ (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

۷. نتیجه‌گیری

آرامگاه امامزاده یحیی یکی از بناهای شاخص دوره ایلخانی در شهر ورامین محسوب می‌شود. این شهر و روستاهای پیرامونی آن در طول دوره ایلخانی بسیار مورد توجه قرار گرفته و آثار معماری شاخصی هم‌چون مسجد جامع و همین بنای امامزاده یحیی در آن ساخته شد. مهم‌ترین شاخصه این بنا، تزئینات گسترده کاشی‌کاری زرین‌فام آن بوده است که دیگر اثری از آنها در بنا وجود ندارد. با توجه به مطالعات صورت گرفته چنین مشخص شده است که این کاشی‌ها طی سه نوبت ۶۶۰ تا ۶۶۱، ۶۶۳ و ۷۰۴ ه.ق ساخته شده و در بنا به کار رفته‌اند. در ارتباط با کاشی‌های محراب و سنگ قبر بنا، مطالعات زیادی صورت گرفته اما اطلاعات چندانی تا قبل از این پژوهش، در مورد کاشی‌های ستاره‌ای شکل آن وجود نداشت. امروزه کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین در بیش از ۲۰ موزه یا مجموعه مختلف نگهداری می‌شوند؛ اما بیشترین قطعات آن امروزه در موزه آرمیتاژ روسیه، قرار دارند؛ کاشی‌هایی که تا پیش از این پژوهش شناسنامه دقیقی نداشتند اما با انجام پژوهش حاضر مشخص شد که همه آنها متعلق به بنای امامزاده

هم‌چون ناس و برخی آیات سوره کهف نیز از فراوانی زیادی در این کاشی‌ها برخوردار هستند. مهم‌ترین مضامین این آیات را ستایش و پرستش پروردگار یکتا و نیز روز قیامت و عذاب الهی، تشکیل می‌دهند. موضوعی که از یک جنبه حاکی از مسلمان بودن سازندگان این کاشی‌ها است و از جنبه دیگر، مکانی که این کاشی‌ها در آن به کار رفته است؛ چرا که مکان به‌کارگیری این کاشی‌ها در اصل مرقد امامزاده‌ای مهم و شاخص در آن بازه زمانی بوده است.

با بررسی ویژگی‌های ظاهری و نوشتاری این آثار و شناسایی شاخصه‌های اصلی کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی ورامین که در بالا بدان اشاره شد، تمامی قطعات شکسته مشابه که امروزه در موزه آرمیتاژ روسیه نگهداری می‌شوند نیز به احتمال زیاد متعلق به بنای امامزاده یحیی هستند. چراکه تمامی ویژگی‌های بیان شده در مورد این کاشی‌ها را می‌توان در نمونه‌های موزه آرمیتاژ نیز ملاحظه کرد. بر همین اساس، حتی می‌توان نمونه‌های موجود در سایر موزه‌ها که اطلاعات آنها ناقص بوده یا منتشر نشده‌اند را نیز شناسایی کرده و اطلاعات آنها را اصلاح کرد.

در هیچ‌یک از کاشی‌های بررسی شده، به‌جز تاریخ ساخت، هیچ اطلاعات دیگری که اشاره به نام سازنده این آثار داشته باشد، شناسایی نگردید. اما با توجه به چند دلیل می‌توان احتمال داد که «علی بن محمد بن ابی‌طاهر» این کاشی‌ها را ساخته است: اول اینکه این شخصیت در سال ۶۶۳ ه.ق، محراب زرین‌فام امامزاده یحیی را ساخته که تنها دو سال با نمونه‌های ستاره‌ای شکل این بنا اختلاف دارد؛ در عین حال که هر دوی این کاشی‌ها در یک بنا به کار رفته‌اند؛ دوم اینکه امضای این هنرمند صرفاً در محراب‌های زرین‌فام به کار رفته و امضای قطعی از ایشان روی هیچ کاشی ستاره‌ای شکل زرین‌فامی به کار نرفته است. از این روی شاید سازنده ترجیح داده که امضایش روی آثار شاخص تولیدی‌اش که محراب باشد، به کار رود تا همه آنها؛ سوم اینکه نقوش به کار رفته کاشی‌های زرین‌فام ستاره‌ای شکل امامزاده یحیی به سبک کاشان ساخته شده و تا حد زیادی مشابه با برخی نقوش به کار رفته در محراب امامزاده یحیی هستند (تصاویر ۸-۹). با توجه به این دلایل چندان پر بی‌راه نیست که احتمال داده

ساخته شده‌اند. با توجه به دلایلی هم‌چون یکسان بودن مکان به‌کارگیری کاشی‌های ستاره‌ای شکل با محراب زرین‌فام ساخته شده توسط «علی بن محمد بن ابی‌طاهر»، تاریخ ساخت نزدیک به هم این دو نوع کاشی، ویژگی‌های تزئینی تقریباً مشابه در برخی نقوش گیاهی و اسلیمی و نیز عدم شناسایی نام «علی بن محمد بن ابی‌طاهر» روی کاشی‌های ستاره‌ای شکل مشابه، این احتمال داده می‌شود که سازنده این کاشی‌ها در اصل همان سازنده محراب زرین‌فام این بنا بوده یا اینکه کاشی‌ها در کارگاه ایشان ساخته شده باشند.

پی‌نوشت‌ها:

۱- به‌عنوان نمونه رجوع کنید به: بلر و بلوم، ۱۳۸۵: ۲۵ - ۲۷؛ دیماندا، ۱۳۸۳: ۱۹۰؛ ویلیبر، ۱۳۶۵: ۱۲۰؛ پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۹۰۳ و ۱۹۰۴؛ واتسون، 1962: 179؛ Grube, 1977: 183؛ Carboni & Masuya, و Watson, 1977: 15؛ 1993.

2- D'Allemagne

3- Murdoch Smith

4- Richard & Nicolas

5- Godman

6- Jane Dieulafoy

7- Hiden

۸- در ارتباط با خاندان ابوطاهر و نقش آن‌ها در رشد و توسعه هنر سفالگری و کاشی‌کاری زرین‌فام رک: (صدری، ۱۳۶۷؛ کریمی، ۱۳۷۲ و معتقدی، ۱۳۹۳).

9- Shangri la museum

منابع

- امیری، مهرداد؛ رهنما، شهرام؛ صدیقیان، حسین و سبزی، موسی، (۱۴۰۰)، «بررسی کتیبه‌های مذهبی به‌کار رفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ه.ق ایران»، *مجله پژوهش‌نامه مذاهب/اسلامی*، سال ۸، ش ۱۶، صص ۲۱۹ - ۲۴۶.

- بلر، شیلا، (۱۳۹۱)، «جست و جوی ابوزید کاشانی در میان کتیبه‌ها»، ترجمه صفورا فضل‌اللهی، *مجله پیام بهارستان*، سال ۵، دوره ۲، ش ۱۷، صص ۳۸۸ - ۴۱۳.

یحیی ورامین هستند. این کاشی‌ها احتمالاً از زمان حکومت مظفرالدین شاه قاجار به بعد، از پیکره بنا جدا شده و توسط برخی افراد ایرانی یا خارجی، به کشورهایی هم‌چون فرانسه یا روسیه انتقال پیدا کرده و در آنجا به حراج گذاشته شدند. کاشی‌های ستاره‌ای شکل بنای امامزاده یحیی از چند جنبه بسیار شاخص بوده و نسبت به نمونه‌های مشابه خود در سایر بناها، متفاوت هستند که در زیر بدان پرداخته می‌شود:

اولین شاخصه آنها ابعاد بزرگ‌تر از حالت معمول این کاشی‌ها است؛ به نحوی که هیچ کاشی زرین‌فام ستاره‌ای شکل دیگری در سایر بناها شناسایی نشد که ابعادی مشابه با این نمونه‌ها داشته باشند. بزرگی ابعاد این کاشی‌ها تا حدودی هم‌پایه بزرگی محراب زرین‌فام این بنا هستند؛ چرا که محراب بنا نیز بزرگ‌ترین محراب زرین‌فام شناخته شده در ایران محسوب می‌شود.

دومین شاخصه این کاشی‌ها، تک‌رنگ بودن آنها است؛ به نحوی که تنها رنگ زرین یا طلایی در آنها شناسایی شد. در حالی که بیشتر کاشی‌های زرین‌فام مطالعه شده هم‌دوره این آثار علاوه بر رنگ زرین که رنگ اصلی بوده، از رنگ فیروزه‌ای یا بعضاً لاجوردی نیز به میزان محدود استفاده شده است.

نقوش استفاده شده در این کاشی‌ها نیز سومین شاخصه آنها است؛ چرا که بجز نقوش کتیبه‌دار، صرفاً از نقوش گیاهی، اسلیمی و بعضاً هندسی برای تزئین کاشی استفاده شده است. موضوعی که کمتر در سایر کاشی‌های مشابه می‌توان ملاحظه کرد. نقوش این کاشی‌ها و نیز شاخصه تک‌رنگ بودن آنها تا حدودی مشابه با نمونه‌های موزه متروپولیتن با تاریخ ۶۶۳ه.ق هستند که مشخص نیست سابقاً در چه بنایی به‌کار رفته‌اند. بجز این مورد، بنای دیگری که نقوش کاشی‌های آن مشابه با نقوش این بنا باشد، شناسایی نگردید.

چهارمین شاخصه این کاشی‌ها استفاده انحصاری از آیات قرآن کریم با مضامینی هم‌چون ستایش پروردگار یکتا و ایمان به خداوند متعال و نیز برخی جملات حاشیه‌ای یا کامل‌کننده متن مذهبی، در نگارش کتیبه‌های دورتادور این آثار است. موضوعی که در کاشی‌های مشابه ابنیه دیگر کمتر به چشم می‌خورد.

با توجه به کتیبه‌های امضادار برخی از کاشی‌ها، چنین احتمال داده می‌شود که این آثار طی بازه زمانی ۵ ماهه ذی‌الحجه تا ربیع‌الآخر / آبان تا اسفند سال ۶۶۰ تا ۶۶۱ه.ق

- بلر، شیلا و بلوم، جاناتان، (۱۳۸۱)، *هنر و معماری اسلامی ۲* (۱۲۵۰ - ۱۸۰۰م)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات سمت.
- بلر، شیلا و بلوم، جاناتان، (۱۳۸۵)، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، نشر سروش.
- بهدانی، مجید و خزائی، محمد، (۱۳۹۹)، «بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام با موضوع صور فلکی در امامزاده جعفر دامغان»، *فصلنامه علمی نگره*، ش ۵۶، صص ۳۹ - ۵۱.
- بهرمان، علیرضا، (۱۴۰۰)، «بازشناسی و معرفی محراب فراموش شده حرم مطهر امام علی (ع)»، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۲۶، ش ۱، صص ۵۵ - ۶۷.
- پوپ، آرتر و اکرم، فیلیپس، (۱۳۸۷)، *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، ج ۴: سفال‌گری، خوش‌نویسی و کتیبه‌نگاری، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۶)، «تشیع در ورامین»، *نشریه کیهان‌اندیشه*، ش ۷۵، صص ۱۱۶ - ۱۲۷.
- دالمانی، هانری رنه، (۱۳۷۸)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه غلامرضا سمیعی، ج ۱، تهران، نشر طاووس.
- دیمانند، موریس اسون، (۱۳۸۳)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دیولافوا، ژان، (۱۳۷۱)، *ایران، کلد و شووش*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رجبی، سید صفر، (۱۳۷۱)، «ورامین یک جامع و چهار مزار تاریخی»، *نشریه مشکوه*، ش ۳۵، صص ۱۷۶ - ۱۸۵.
- رضوان، همایون، (۱۳۸۵)، «نگاه‌اجمالی به پیشینه و آثار باستانی شهرستان ورامین»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، س ۵۷، ش ۱، صص ۱۷۳ - ۱۹۳.
- رکوعی، عزت‌الله، (۱۳۷۳)، *سرزمین ما: مروری بر تاریخ و معماری ایران*، تهران، نشر کیوان.
- روح‌فر، زهره؛ نیستانی، جواد؛ موسوی کوهپیر، سید مهدی و خادمی ندوشن، فرهنگ، (۱۴۳۱)، «تصمیم‌نقوش و الیواح‌المکتوبه المحراب علی بن جعفر المظلیه بقم»، *مجله العلوم الانسانیة الدولیه*، العدد ۱۷، صص ۱ - ۱۰.
- زهدی، محمد و فرخ‌فر، فرزانه، (۱۳۹۷)، «تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی»، *مجله تاریخ و فرهنگ*، سال ۵۰، ش ۱، ش پ ۱۰۰، صص ۹ - ۵۰.
- سپهر، عبدالحسین، (۱۳۸۶)، *مرآت‌الوقایع مظفری*، تصحیح عبدالحسین نوایی، ج ۱، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- صدیقی، مهدی، (۱۳۶۷)، «خاندان ابی‌طاهر کاشانی: آفرینندگان محراب‌های زرین‌فام»، *فصلنامه هنر*، ش ۱۵، صص ۲۸ - ۳۹.
- عرب، کاظم، (۱۳۸۱)، «گزارش تحقیق و معرفی هفت بنای تاریخی ارزشمند قم بازمانده از قرن هشتم هجری»، *فصلنامه اثر*، ش ۳۳ و ۳۴، صص ۱۴۶ - ۱۶۳.
- فرخ‌فر، فرزانه و زهدی، محمد، (۱۳۹۷)، «تحلیل مضمونی و تصویری محراب امامزاده یحیی ورامین شاهکار زرین‌فام عصر ایلخانی و بزرگ‌ترین محراب زرین‌فام ایران»، *نشریه تاریخ‌روایی*، سال ۳، ش ۹، صص ۱۰۹ - ۱۳۹.
- قانونی، محسن و صادقی مهر، سمانه، (۱۳۹۶)، «بررسی کتیبه کاشی‌های زرین‌فام مزار حضرت فاطمه معصومه (س) در قم»، *مجله هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۲۲، ش ۲، صص ۸۳ - ۹۵.
- قره‌چانلو، حسین، (۱۳۵۳)، «جغرافیای تاریخی و آثار باستانی ورامین»، *نشریه بررسی‌های تاریخی*، سال ۹، ش ۵، صص ۳۹ - ۶۴.
- قره‌چانلو، حسین، (۱۳۷۲)، «امامزاده یحیی ورامین»، *نشریه وقف میراث جاویدان*، ش ۲، صص ۷۰ - ۷۳.
- قوچانی، عبدالله، (۱۳۹۷)، *احادیث کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا (ع)*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- کریمی، فاطمه، (۱۳۷۲الف)، «ابوزید کاشانی»، *از مجموعه دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۵، تهران، انتشارات مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، صص ۵۰۶ - ۵۰۹.
- کریمی، فاطمه، (۱۳۷۲ب)، «بوطاهر»، *از مجموعه دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۵، تهران، انتشارات مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، صص ۶۳۲ - ۶۳۸.
- کفیلی، حشمت، (۱۳۹۲)، «محراب‌های حرم مطهر در موزه مرکزی آستان قدس رضوی»، *مجله شمس*، دوره پنجم، ش ۱۸، صص ۱ - ۲۸.

- Ettinghausen, Richard, (1936), "Evidence for the Identification of Kashaan pottery", *Ars Islamica*, Vol III, Part 1, PP. 44-73.
- Grube, J.E. (1962), "Some luster painted tiles from Kashan", *Oriental Art*, pp 167-174.
- Kiyani, M. Y. (2007), *Architecture of Iran in the Islamic Period*, Tehran, Samt Publications.
- Kratchkowskaya, V. A. (1935), "Fragments du Mihrab de Varamin", *Ars Islamica*, Vol2, No1, pp 132 – 134.
- Masuya, T, (2000), "Persian tiles on European walls: Collecting Ilkhanid tiles in 19 century Europe", *Ars Orientalis*, Vol30, pp 39 – 54.
- Pope, A.U. (1939), "The Ceramic art in Islamic times", In *A Survey of Persian Art*, Vol IV, Oxford, pp 1446- 1664.
- Watson, O. (1977), "Persian luster tiles of the thirteenth and fourteenth centuries", submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the faculty of arts, School of Oriental & African studies, University of London.
- Watson, O. (1985), *Persian luster ware*, London, Faber & Faber.
- URL.1: <https://collection.shangrilahawaii.org/objects/4334/cobalt-and-turquoise-glazed-molded-lusterware-mihrab-prayer>.
- URL.2: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/125004>.
- URL.3: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_OA-1121.
- URL.4: <https://collections.vam.ac.uk/item/O89590/tile-panel-ali-ibn-muhammad/>.
- URL.5: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/search-results#search=iran>.
- URL.6: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450438>.
- کفیلی، حشمت، (۱۳۹۲ب)، «مطالعه نقش و نوع کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا (ع) محفوظ در موزه آستان قدس رضوی»، *مجله مطالعات هنر اسلامی*، ش ۱۸، صص ۸۷ – ۹۸.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۸)، *شهرهای ایران*، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۷)، *معماری ایران دوره اسلامی*، تهران، انتشارات سمت.
- معتقدی، کیانوش، (۱۳۹۳)، *خاندان ابی‌طاهر کاشانی*، تهران، نشر پیکره.
- معتقدی، کیانوش، (۱۳۹۷)، *صد و سی سال مطالعات سفالینه‌های زرین‌فام ایرانی*، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- موسوی، انسیه سادات و چیت‌سازیان، امیرحسین، (۱۳۹۲)، «چونان دری گشوده به بهشت: کاشی کاری بنای امام‌زاده علی بن جعفر قم»، *سامانه اینترنتی راسخون* (<https://rasekhoon.net>).
- واتسون، آلیور، (۱۳۹۰)، *سفال زرین‌فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران، انتشارات سروش.
- ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، نشر علمی و فرهنگی.
- هیدن، سون، (۲۵۳۵)، *کویرهای ایران*، ترجمه پرویز رجبی، تهران، نشر توکا.
- Age-Oglu, M. (1935), "Fragments of Thirteenth century Mihrab at Nadjef", *Ars Islamica*, Vol2, No1, pp 128 – 131.
- arboni, S. & Masuya, T. (1993), *Persian tiles*, New York, The Metropolitan Museum of art.
- the effort of Bahram Farhoshi, Tehran, Tehran University Press (in Persian).
- Dimand, M. S. (1941), "A gift of Islamic pottery", *The Metropolitan Museum of art bulletin*, Vol36, No3, pp 70 – 73.
- Donalson, M.D. (1935), "Significant Mihrabs in the Haram at Mashhad", *Ars Islamica*, Vol II, Part 1, pp 118-134.

Analytical research of the luster star tiles of Imamzadeh Yahya in Varamin

Hamid Hasanlipoor¹, Hossein Sedighian²

1- Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Zabol University, Zabol. Iran.

2- Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan. Iran.
(Corresponding Author)

DOI: 10.22077/NIA.2023.6216.1722

Abstract

Imamzadeh Yahya in Varamin is one of the significant and prestigious buildings of Ilkhanid period. In the past, there were extensive decorations in this building in the form of plasterwork and luster tiling. But today only its plasterwork remains; But its luster tiles have been separated from the body of the building since the end of the Qajar period and have gradually entered various museums and collection over the world. In this building, there are three different groups of luster tile, which include altar tiles, tombstones tile and star tiles of the footstalls of inner walls. A lot of information has been published in various sources about altar tiles and tombstones, but no comprehensive study has been done on star tiles. Considering that these tiles are abundant in some museums such as the Hermitage, it was necessary to study them in an independent study. Based on this, the main purpose of the current research is to investigate and analyze the appearance and decorative features of these tiles, which was done with a descriptive-analytical method. In order to carry out the present research, in addition to studying library resources, images and information available in the archives of various museums have also been used. As a result of this research, it was determined that the star tiles of Imamzadeh Yahya can be considered very distinctive and unique compared to other similar examples in other buildings in terms of dimensions, color variety, motifs and themes of inscriptions. These tiles were probably made by Ali bin Muhammad bin Abi-Taher in Kashan city over a period of five months, and then they were used for the initial coating of Imamzadeh Yahya building.

Key words: Imamzadeh Yahya, Varamin, luster tile.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1- Email: Hasanlipoor@uoz.ac.ir

2- Email: Sedighian.h@lu.ac.ir